

ФОРМУВАННЯ ПУНКТУАЦІЙНОЇ ВПРАВНОСТІ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Світлана Помирча

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і практики початкової освіти
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ, Україна

Анотація. У дослідженні розглядається необхідність підвищення пунктуаційної грамотності здобувачів ступеня вищої освіти, що є складовою формування мовної компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Аналіз науково-методичної літератури довів, що підвищення пунктуаційної вправності у майбутніх фахівців початкової школи набуває особливої актуальності, оскільки формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою належить до пріоритетів реформування виховання, є особливим завданням вищої освіти, що спрямована на забезпечення фундаментальної, наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців. З'ясовано, що сформованість сталих пунктуаційних навичок можливе за умови створення лінгводидактичної системи роботи з пунктуації, побудованої з урахуванням загальнодидактичних принципів перспективності та наступності, свідомості, зв'язку теорії з практикою. Тож практика навчання сучасної української мови засвідчує необхідність цілеспрямованої роботи над попередженням помилок, викликаних невмінням зіставляти вивчені правила з пунктуації із синтаксичною структурою речення. Авторкою зазначено, що головною психологічною умовою, яка забезпечує успішне навчання пунктуації на основі художнього тексту, є поглиблення у студентів умінь і навичок шляхом аналізу авторської пунктуації.

Ключові слова: пунктуація; речення; синтаксична конструкція; пунктуаційна вправність; пунктуаційні навички; пунктуаційна помилка; індивідуально-авторська пунктуація.

THE FOMATION OF PUNCTUATION SKILLS OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS BY MEANS OF LITERARY TEXT

Svitlana Pomyrcha

PhD in Philological Sciences, Associate Professor of the
Primary Education Theory and Practice Department
SHEI "Donbas State Pedagogical University"
Sloviansk, Ukraine

Abstract. The study examines the need to improve the punctuation literacy of higher education degree students, which is a component of the formation of language competence of future primary school teachers. The analysis of the scientific and methodical literature proved that improving the punctuation skills of future primary school specialists becomes especially relevant, since the formation of a high language culture, mastering the Ukrainian language belongs to the priorities of education reform, is a special task of higher education, which is aimed at ensuring fundamental, scientific, general cultural, practical training of specialists. It is found that the formation of permanent punctuation skills is possible under the condition of creating a linguistic and didactic

system of work on punctuation, taking into account the general didactic principles of perspective and continuity, consciousness, the connection between theory and practice. Therefore, the practice of teaching the modern Ukrainian language proves the need for purposeful work on preventing errors caused by the inability to match the learned punctuation rules with the syntactic structure of the sentence.

The author states that the main psychological condition that ensures successful learning of punctuation based on an artistic text is the deepening of students' abilities and skills by analysing the author's punctuation. Special tasks have been developed that will contribute to the formation of students' punctuation skills. It is practically proven that the study of punctuation rules, the development of skills and abilities should be carried out during the entire course of the Ukrainian language.

In the practical classes, it is necessary to use the material of literary texts to diversify works on punctuation, referring to the concept of individual author punctuation, which causes a completely different understanding of the text, is non-normative, and that such punctuation marks when dividing the text bring closer to the author's idea and most fully express his thoughts and feelings become a means of expression.

Normative and non-normative punctuation becomes an important factor when studying the rules of punctuation, during their comparison, students develop their knowledge and skills in using regulated punctuation marks, learn to see mistakes and reasonably correct them.

Keywords: punctuation; sentence; syntactic construction; punctuation skill; punctuation error; individual author's punctuation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Навчання української мови у вищих навчальних закладах згідно з державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI ст.»), Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, концепціями мовної освіти має бути спрямовано на те, щоб сформувані особистість, яка вільно володіє засобами мови в будь-якій мовленнєвій ситуації, аргументовано висловлює свої думки, дотримується правил мовленнєвого етикету тощо. Відтак постає необхідність удосконалення технології проведення занять із мови, методів і засобів навчання, надання пріоритету комунікативно-діяльнісному й функціонально-стилістичному підходам до вивчення мовних явищ як підґрунтя для свідомої, осмисленої роботи над формуванням у здобувачів ступеня вищої освіти пунктуаційної компетентності.

Пунктуаційна грамотність майбутніх учителів початкової школи знаходиться в прямій залежності від рівня міцності їхніх знань із синтаксису. Для того, щоб правильно вживати розділові знаки, здобувачі повинні добре розбиратися в питаннях будови речення. Тим часом на вивчення структури цієї синтаксичної одиниці відводиться недостатньо часу, пунктограми часто виділяються механічно або на основі інтонації, незважаючи на варіанти вивчених правил. Тож сформованість сталих пунктуаційних навичок можливе за умови створення лінгводидактичної системи роботи з пунктуації, побудованої з

урахуванням загальнодидактичних принципів перспективності та наступності, свідомості, зв'язку теорії з практикою тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У спеціальних дослідженнях Н. Валгіної, В. Іванової, Г. Наумович, Б. Осипова, Г. Фірсова, А. Шапіро ґрунтовно проаналізовано проблему значення і принципів пунктуації, описано історію виникнення та розвитку пунктуаційної системи, визначено функції розділових знаків, розглянуто їх класифікації. Методистами С. Абакумовим, М. Барановим, Г. Блиновим, Л. Григорян, О. Дудниковим, А. Ломизовим розроблено принципи навчання пунктуації, визначено пунктуаційні поняття, що є основою формування пунктуаційних умінь, виявлено типи пунктуаційних помилок, встановлено причини їх появи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у вивченні пунктуації та індивідуально-авторських розділових знаків у виші та розглянути систему вправ для формування пунктуаційної вправності майбутніх учителів початкової школи.

Результати дослідження. Важливим елементом нашого мовлення є правильна його організація, яка в живому мовленні відображається наголосом, паузою, а на письмі розділовими знаками, що відображають стосунки між елементами мови. Розділові знаки служать не лише засобом розподілу, а поєднання, вираження усного мовлення на письмі, його особливостей і значення.

На сьогодні серед науковців немає одностайної думки щодо визначення поняття «пунктуація». Більшість учених під пунктуацією розуміють, по-перше, систему загальнообов'язкових графічних позаалфавітних знаків, які вживаються для членування писемного тексту; по-друге, сукупність правил, що кодифікують норми пунктуаційного оформлення тексту на письмі, які історично склалися у конкретній мові; по-третє, розділ мовознавства, що вивчає закономірності використання пунктуаційних знаків, їх функції та норми вживання. Проте всі погоджуються з думкою, що пунктуація є засобом оформлення тексту і сприяє писемному спілкуванню, а розділові знаки ставляться з метою розмежування окремих логіко-граматичних частин у потоці мовлення, допомагають виразніше передати свої думки і почуття, точніше сприйняти текст [9, с. 141].

Тож пунктуація (нім. *punktuatoion*, від лат. *punctum* – крапка) – система загальноприйнятих правил уживання розділових знаків, які служать для членування тексту відповідно до його синтаксичних, смислових або інтонаційних особливостей; це розділ мовознавства що вивчає систему розділових знаків та систему їх вживання [4, с. 145].

Для розуміння питання окресленого поняття доцільно розглянути принципи української пунктуації – граматичний, смисловий та інтонаційний. На основі граматичного принципу ставляться обов'язкові розділові знаки: крапка в кінці речення; знаки, що відділяють частини складного речення або однорідні члени і виділяють такі синтаксичні конструкції, які вставляються для доповнення, пояснення, розкриття змісту. Допоміжними до граматичного виступають смисловий та інтонаційний принципи, які вимагають за вживання того чи іншого знака враховувати смислові відношення між частинами речення, а також інтонацію [10, с. 7]. Усі три принципи пунктуації в українській мові діють одночасно, один якийсь принцип виділити можна тільки умовно. Вони формулюють пунктуаційні правила – чіткі рекомендації щодо зразкового вживання розділових знаків [10, с. 7].

Сучасна пунктуація – це сукупність загальноприйнятих, рекомендованих відповідними документами правил використання розділових знаків і особливостей індивідуально-авторського їх уживання. На підставі цього необхідно розробки технології навчання пунктуації у виші, визначити основи пунктуації як базові теоретичні положення, що відображають закономірності вживання розділових знаків. Вивчення пунктуації повинно враховувати особливості пунктуаційного оформлення текстів різного функціонального спрямування, але пов'язано з необхідністю навчити майбутніх учителів початкової школи пунктуаційно правильно оформляти самостійно створювані ними тексти.

Пізнавальна суть курсу сучасної української мови визначається наявністю у його змісті відомостей про мову і мовлення у вигляді лінгвістичних понять, фактів та законів (закономірностей). З огляду на зміст зазначеного курсу мови виділяють такі види вмінь: загальнодидактичні (чи загальнопредметні) та спеціальні. Загальнопредметні вміння і навички сприяють закріпленню знань, одержаних здобувачами ступеню вищої освіти, а також виробленню спеціальних умінь та навичок. Правописні вміння та навички за характером дії з об'єктами правопису поділяються на два види: знаходження у словах орфограм, у реченнях пунктограм; правильне написання слів та правильне розміщення розділових знаків у реченні.

М. Баранов виділяє такі види пунктуаційних умінь: 1) уміння знаходити змістові відрізки, що потребують пунктуаційного оформлення розділовими знаками; 2) уміння розташовувати розділові знаки у співвідношенні з вивченими пунктуаційними правилами складається з низки пунктуаційних дій: знайти змістовий відрізок і з'ясувати його природу, встановити його межі; з'ясувати

місце змістового відрізка в комунікативній одиниці; зробити вибір розділового знаку; поставити розділовий знак; 3) уміння обґрунтувати вибір місця розділового знаку передбачає знаходження змістового відрізка, з'ясування його місця, значення та інтонації; 4) уміння знаходити і виправляти пунктуаційні помилки. Майбутні вчителі початкової школи не запам'ятовують дослівне формулювання правила, а лише ті умови, за яких уживається розділовий знак.

Застосування правила – складний розумовий процес, пов'язаний із з'ясуванням умов пунктуаційної норми, виділенням логічних операцій та визначенням їх послідовності. Застосувати розділовий знак – це значить побачити і виділити ті синтаксичні конструкції, для пунктуаційного оформлення яких існує правило, вміти відмежувати речення від інших, що схожі з ними. Для того, щоб здобувачі ступеню вищої освіти навчилися використовувати правила для розв'язання пунктуаційних завдань, вони повинні: 1) знати ознаки синтаксичних конструкцій, про пунктуаційне оформлення яких повідомляє правило; 2) володіти прийомами, за допомогою яких розпізнаються речення; 3) розуміти та пам'ятати умови дотримання пунктуаційної норми; 4) вміти зіставити у реченні правило з пунктуаційною ситуацією, що аналізується; вміти підвести пунктуаційні явища, що розглядаються, під певне правило і вжити розділовий знак; 5) вміти перевірити правильність виконання пунктуаційного завдання [4, с. 46].

За такого підходу щодо формування пунктуаційних умінь майбутні фахівці усвідомлюють залежність пунктуації від синтаксису, що впливає на рівень пунктуаційної їх грамотності. Для правильного написання недостатньо завчити правило, необхідно його зрозуміти, сприйняти те граматичне узагальнення, яке виражається у вигляді пунктуаційного застереження. Тому формування та функціонування пунктуаційної навички можливе лише за наявності певних синтаксичних і пунктуаційних узагальнень.

Для вдосконалення пунктуаційної вправності у здобувачів вищої освіти важливу роль відіграє пам'ять, що характеризується фіксацією, збереженням та наступним відтворенням результатів діяльності, організованістю власних психічних функцій, зокрема процесу запам'ятовування (І. Зимня, В. Крутецький, С. Рубінштейн та ін). Запам'ятовуючи, здобувач порівнює, систематизує, класифікує матеріал, а також встановлює складні асоціації, зв'язки нового матеріалу з вивченим, реалізує включення нового в систему знань. У роботі над пунктуаційним правилом необхідно, по-перше, вчити правильних прийомів логічного запам'ятовування (виділяти, осмислювати головне, правильно формулювати правила); по-друге, звертати їхню увагу на точне

запам'ятовування окремих визначень, понять, категорій, що допоможе виробленню у здобувачів пунктуаційних умінь і навичок.

Отже, формування процесу навчання пунктуації неможливе без урахування внутрішніх психічних закономірностей засвоєння майбутніми фахівцями початкової школи пунктуаційних знань, психологічних особливостей формування пунктуаційних умінь і навичок, а також умілої організації мисленнєвої діяльності студентів у процесі застосування конкретних пунктуаційних правил. Психологічне обґрунтування процесу навчання пунктуації дозволяє оптимізувати процес формування пунктуаційних навичок, забезпечити перенесення теоретичних узагальнень на мовний матеріал, підвищити рівень граматичних знань і пунктуаційних умінь.

Процес засвоєння пунктуації характеризується певними особливостями. Методиці навчання пунктуації властиві свої специфічні принципи, що становлять її теоретичну основу. С. Бибик уперше запропонував методичні принципи навчання пунктуації, визначив типи і причини пунктуаційних помилок [5]. Дослідник виділяє такі специфічні принципи навчання пунктуації: аналіз будови, типів речення, а також смислових та синтаксичних відношень між словами, реченнями та частинами речення; розвиток мовленнєвого слуху; виразне читання розділових знаків (уміння встановити правильне розуміння тексту за допомогою розділових знаків); вироблення навичок уживання розділових знаків у процесі письма; принцип ретельно продуманої роботи над пунктуаційним правилом шляхом його осмислення, запам'ятовування та застосування під час виконання усних і письмових вправ, написання творів, переказів [5, с. 24 – 36]. Автор уважав, що осмислення та засвоєння пунктуації може здійснюватися за умови, якщо здобувачі вищої освіти вільно оперуватимуть елементами синтаксичної будови речення. Дослідник зазначив, що для ефективного засвоєння правил пунктуації і вироблення пунктуаційних навичок особливу увагу потрібно приділити вправам на встановлення смислових та синтаксичних відношень у кожному конкретному відрізку мовлення, оскільки за наявності однієї і тієї ж синтаксичної структури речення може мати різне значення та, відповідно, різні розділові знаки.

Принцип аналізу будови речень та їх типів, смислових і синтаксичних відношень між словами, реченнями, частинами синтаксичних конструкцій безпосередньо пов'язаний з іншим – розвитком мовленнєвого слуху студентів. Дослідники пунктуації зазначають, що під розвитком мовленнєвого слуху потрібно розуміти розвиток умінь та навичок майбутніх фахівців через такі елементи інтонації, як: наголоси (словесні і логічні), паузи різної довжини та

характеру, мелодика тону, темп мови й тембр голосу; точно та повно сприймати думки, почуття того, хто говорить, читає, і, навпаки, розвивати вміння, а також виробляти навички повно та зрозуміло передавати думки і почуття тому, хто слухає, використовуючи елементи інтонації мовлення [4, с. 28]. Науковець стверджував, що пунктуаційна грамотність – це не лише вміння правильно, точно вживати розділові знаки на письмі, але й уміння виразно їх «читати», логічним є визначення принципу виразного читання розділових знаків. Сутність зазначеного принципу полягає в умінні за допомогою розділових знаків правильно розуміти текст і читати його виразно, з дотриманням необхідної інтонації [4].

Основною одиницею вивчення пунктуації дослідники називають пунктограму. Розглянемо деякі тлумачення цього поняття: по-перше, під пунктограмою розуміють сукупність умов, певної ситуації, за якої виникає питання про письмове членування мовлення графічними засобами, – розділовими знаками, вибір яких зумовлений застосуванням пунктуаційного правила. У цьому значенні пунктограма співвідноситься з поняттям пунктуаційної норми [4, с. 11], норми, яка регулює вживання певного розділового знаку або його відсутність; вона може мати варіанти: вживання різних знаків в одній і тій самій функції аналогічних конструкцій, наприклад, вставлена конструкція може виокремлюватися дужками або тире. По-друге, під пунктограмою розуміють пунктуаційне оформлення цілого речення або окремих його частин, які, можливо, виділені різними розділовими знаками, але характеризуються тим, що розділові знаки та їх місце у синтаксичних конструкціях зумовлюються одним пунктуаційним правилом. По-третє, пунктограмою називають групу розділових знаків, призначення яких – пунктуаційно оформляти одну синтаксичну одиницю чи її частину [4, с. 31]. По-четверте, пунктограма – це конкретний розділовий знак, що відповідає певному правилу пунктуації, потребує його застосування [там же].

Г. Блинов зазначає, що розпізнавальними ознаками пунктограми можуть бути: 1. Речення і його типи, що характеризуються: а) за метою висловлювання й емоційним забарвленням; б) за кількістю основ і характером їх зв'язку у складному реченні; в) за повнотою вираження думки. 2. Слова та словосполучення, що ускладнюють речення: а) однорідні члени речення; б) відокремлені другорядні члени; в) порівняльні звороти; г) уточнювальні члени речення. 3. Слова, словосполучення і речення, що стоять поза граматичним зв'язком. 4. Речення з нульовою зв'язкою при складеному присудку чи з пропущеним членом. 5. Чужа мова [1, с. 11].

Тож різні дефініції щодо «пунктограми» свідчить про те, що це поняття не може бути основною одиницею пунктуації. Передусім тому, що немає єдиного підходу до визначення цього поняття: пунктограмою називають місце розділового знаку в реченні та сам розділовий знак. Таке трактування ускладнює процес засвоєння цього поняття і формування у них пунктуаційних умінь. Це спонукало вчених-методистів шукати інше узагальнення пунктуаційних характеристик, на основі яких можна було б вибудувувати систему навчання пунктуації.

Поділяємо думку науковців, які вважають основною одиницею навчання пунктуації є смисловий відрізок тексту і речення. За допомогою розділового знаку комунікативні одиниці (речення, текст) членуються на відрізки різної величини, що мають чітко визначений смисл. Смисловий відрізок є узагальненням граматико-змістових елементів речення і тексту з інформацією, яку необхідно в них виділити чи підкреслити. Дослідники зазначають, що смисловий відрізок – інформативний, він виділяється в реченнях та тексті [1, с. 17]. Автор думки вважає, що пунктуаційні знаки позначають у тексті межі смислових відрізків, які порівнюються з реченням. Учений-методист виділяє такі розпізнавальні ознаки смислових відрізків тексту, що потребують пунктуаційного оформлення: 1) фонетичні: інтонація розповідного, спонукального речення; оклична інтонація; 2) морфологічні: наявність окличних часток, питальних займенників, прислівників, часток, дієслів наказового способу; 3) синтаксичні: наявність граматичних одиниць; 4) семантичні: завершеність думки, спонукання до дії, питання, повідомлення, емоційний характер речення [9, с. 197]. Фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні ознаки характеризують смисловий відрізок із погляду форми, а семантичні – змісту.

Під час формування у студентів пунктуаційної вправності, важливе місце займають пунктуаційні правила – положення, які виражають певну закономірність мови; припис, установку для виконання будь-якої дії, послідовність операцій. Правила у навчанні української мови слугують засобом зв'язку теорії з практикою, керівництвом до застосування знань. За характером вказівок щодо практики писемного мовлення пунктуаційні правила поділяються на позитивні та негативні [9, с. 20]. Позитивні правила вказують на те, коли та який розділовий знак потрібно ставити. Негативні – «забороняють» уживання будь-якого розділового знаку [9, с. 20 – 21]. Правила пунктуації поділяються також за умовою дії, ступенем узагальнення мовних факторів, за співвідношенням інтонації та розділових знаків [9, с. 14]. У пунктуаційному

правилі умови – це ознаки, за допомогою яких визначається вибір розділових знаків.

Пунктуаційні правила за ступенем відображення в них значення інтонації поділяються на три групи: 1. Виділення інтонації в самому пунктуаційному правилі. 2. Інтонація частіше виділяється як ознака синтаксичної конструкції, входить до опису особливостей будь-якої структури. 3. Під час опису певної синтаксичної конструкції не робиться акцент на інтонації [4, с. 31 – 38]. Як бачимо, пунктуація – це не просто сукупність, поєднання певних регламентацій, а система правил увживання розділових знаків.

Під час удосконалення вмінь правильно ставити розділові знаки, необхідно варіативно підходити щодо добірки тренувальних вправ. Дослідники Н. Захлюпної, І. Кочан пропонують застосовувати: 1) сукупність практичних робіт здобувців, які вони виконують самостійно та забезпечують закріплення на практиці і вироблення вмінь та навичок із граматики, орфографії, лексики, фонетики; 2) сукупність типів: видів вправ, об'єднаних між собою за призначенням, матеріалом і способом виконання [6].

Для формування пунктуаційної пильності М. Баранова подає наступну класифікацію вправ:

1. Які використовуються: 1) знаходження розпізнавальних ознак смислових відрізків; 2) виділення за значенням смислових відрізків, що потребують пунктуаційного оформлення; 3) виокремлення граматичної природи смислового відрізка.

2. Які спрямовані на формування вмінь використовувати розділові знаки для пунктуаційного оформлення речення і тексту: 1) різного виду списування; 2) різні види диктантів; в) вправи з пунктуації у зв'язку з побудовою окремих речень (будова речень із певних синтаксичних елементів, за схемами, за опорним словом, з певної теми, диктант «Тиша»); 3) вправи на побудову текстів: а) за допомогою готових текстів (диктант з елементами переказу, вільний диктант, диктант із продовженням, переказ); б) за допомогою власних текстів (диктант із продовженням, твір, переказ із продовженням). 3. Вправи, які необхідні для вироблення умінь обґрунтовувати вибір розділових знаків, – пунктуаційний розбір. 4. Вправи, що спрямовані на формування вмінь знаходити та виправляти пунктуаційні помилки, – пунктуаційне виправлення готового і самостійно створеного тексту [1, с. 208 – 212].

Тож під час навчання пунктуації науковці пропонують звертати увагу та керуватися такими положеннями: 1. Вправи повинні відповідати потребі постійного наростання труднощів. 2. Матеріал вправ необхідно добирати так,

щоб зберігалось систематичне варіювання його всередині одного і того ж правила [1, с. 101]. 3. Впродовж навчання пунктуації корисно розглядати більше усних вправ, пов'язаних із розвитком мовного слуху, в яких розташування в реченні розділових знаків пояснюється в основному характером смислових відношень [1; 9]. 4. У процесі списування і запису під диктовку чиїхось думок студент має бути поставлений в умови співвираження чужих думок. Для цього найбільш раціональним є така послідовність вправ: диктант, списування без пропущених розділових знаків, списування з пропущеними розділовими знаками. 5. Велике значення для розвитку пунктуаційних умінь має творчий диктант, побудова речення, вільний диктант, переказ, твір, які використовуються в певній послідовності.

У сучасній українській літературній мові після довгого періоду становлення сформувано і закріплено чіткі правила пунктуації, які є важливим елементом писемного мовлення. Правила пунктуації часто набувають змін, що особливо виражено в художніх творах. Певні особливості має пунктуація в художніх текстах, де багато чого залежить від уміння автора з її допомогою точніше передати відтінки смислу, які не можуть бути виражені тільки словами і синтаксичною будовою висловлювання. Пунктуацію можна називати одним із продуктивних засобів підвищення виразності художнього тексту. Вся пунктуаційна система, за словами Н. Валгіної, повно, широко та багатообразно служить у художньому тексті одним із яскравих засобів передачі не лише логічного, інтелектуального, але й емоційного змісту [8, с. 93].

Відомо, що художній стиль є найширшою ареною використання індивідуально-авторської пунктуації. Індивідуальність у використанні розділових знаків, систематичність у позиціях певних пунктограм є індивідуальний літературний прийом, який служить авторові засобом передачі особливого стану ліричного героя. Вона допомагає розкрити сутність поетичної думки і створеного нею образу; стає сильним стилістичним засобом і віддзеркалює явну симпатію автора до окремих знаків. Розділові знаки в літературі виступають додатковими засобами виразності, передачі почуттів, думок у тексті. Індивідуальна пунктуація несе в собі заряд енергії, експресивності, вона має стилістичне значення і допомагає письменнику і поету в створенні художньої виразності, засобом передачі інформації читачу, допомагають точніше виражати думки і природнішу мову [11]. Автор наголошує на найголовнішому, на значному, ставить на перше місце основне і на другий план – додаткове. Авторська пунктуація – це авторська манера письма, це індивідуальність письменника та поета, це хід його думок, емоційна насиченість.

Всі письменники в своїй діяльності виробляють свій стиль, який визначається їх звичками в письмі, в застосуванні літературних прийомів і засобів виразності, до чого належить і використання розділових знаків. Розділові знаки в літературі виступають додатковими засобами виразності, передачі почуттів, думок у тексті. Індивідуальна пунктуація несе в собі заряд енергії, експресивності, вона має стилістичне значення і допомагає письменнику і поету в створенні художньої виразності, засобом передачі інформації читачу, допомагають точніше виражати думки і природнішу мову. Автор наголошує на найголовнішому, на значному, ставить на перше місце основне і на другий план – додаткове. Авторська пунктуація – це авторська манера письма, це індивідуальність письменника та поета, це хід його думок, емоційна насиченість [11]. Термін «індивідуально-авторська пунктуація» у вузькому значенні пов'язане зі знаками, поставленими рукою автора в рукописі і в широкому – нерегламентована, не закріплена правилами, яка представляє собою відхилення від загальних норм. Причини використання такої пунктуації проявляються в прагненні автора виразити свою індивідуальність, який має і виражає свою авторську манеру письма [5].

У художніх творах, окрім нормативних, а також знаків варіативних (тобто вибір, який дозволяється правилами, між певними розділовими знаками або застосування знаку чи ні), існує авторська пунктуація. Авторською часто називають пунктуацію нестандартну, яка протирічить сучасним нормам використання розділових знаків. Така пунктуація пояснюється різними причинами від свідомого використання автором значення знаку до розташування розділових знаків відповідно застарілим зараз нормам. Причиною появи авторської пунктуації може бути лише помилка при наборі тексту. Говорити про те, що перед нами власне авторський знак, можна, напевно, коли публікація супроводжується попередженням «У тексті збережена авторська орфографія і пунктуація», або якщо ми проглянули велику кількість текстів автора і переконались в тому, що в певній позиції він постійно замінюється і замінює традиційний знак. Поява таких знаків пунктуації сигналізує про те, що певний уривок твору потрібно читати дуже уважно, оскільки такий розділовий знак може включати зміст, який є важливим для автора. Індивідуально-авторські знаки потрібні автору для того, щоб установити певне читання тексту; вони можуть бути обрані з-поміж «маркованих», нейтральних варіантів знаків, які можна використати в певній ситуації, а також можуть виходити за межі норм. Окремий знак може стати засобом виразності, але в більшій мірі в цій ролі може виступати послідовність розділових знаків, які знаходяться поряд. Один із прийомів – повторення одного і того ж розділового знаку. Будь-яке мовлення

супроводжується паузами, інтонацією, що передають емоційно-вольовий стан автора, його ставлення до сказаного, надають різних смислових відтінків висловлюванню. Для того щоб передати це на письмі, автор використовує власну розстановку розділових знаків, які донесуть до читача прагнення автора. Індивідуально-авторська пунктуація вказує на те, де б автор зробив паузу, на чому наголосив би, що для нього є головним [11].

Індивідуальність у застосуванні розділових знаків полягає не в порушенні пунктуаційної системи, не в нехтуванні традиціями і правилами, а в посиленні їх значення як додаткових засобів передачі думок та почуттів в письмовому тексті, у розширенні їх застосування. Вона несе в собі експресивність, стилістично значуща та допомагає письменнику і поету в творенні художньої виразності, що підвищує гнучкість і розвиток пунктуаційної системи мови. Індивідуально-авторські розділові знаки використовуються, скажімо, при заміні «немаркованого» нормативного розділового знаку.

При визначенні індивідуально-авторської пунктуації, потрібно врахувати варіативні знаки. Такі знаки – можливі за правилами, допускаються правилами. Один із них зазвичай є нейтральним, інші несуть додаткову смислове навантаження. Автор може використати розділовий знак, правила використання якого чітко не закріплені, та в більшості автор майже встановлює свою систему певного розділового знаку в своїй творчості з його стилістичною насиченістю, експресивністю і художньою функцією. Як засіб членування тексту до авторського використання також відносяться розділові знаки, які надають певний ритм тексту, мелодійність, темп – пришвидшений або уповільнений. Вони не пов'язані з синтаксичними структурами і тому не піддаються типізації з погляду їх використання.

Дуже поширено зустрічається такий прийом як відсутність розділових знаків при певному використанні мовних засобів. Відсутність пунктуації можлива лише за наявності повноти граматичної структури речення, коли весь необхідний зміст розкрито за допомогою лексичних одиниць. Проте таке оформлення не може бути використано для передачі мови з паузами, алогічної, з пропусками і еліпсами.

Індивідуально-авторська пунктуація може виступати як засіб заміни лексичної одиниці, який служить для виділення головного в тексті, надання певної стилістичної насиченості і допомагає опустити те, що в цьому випадку не несе головного значення. Це пов'язано також з особливістю автора щодо небагатослівності і стислості. Він намагається передати лише ті лексичні одиниці, які не можуть бути вгаданими і несуть в собі основний зміст. Такий

прийом чітко виражається під час використання тире, яке поряд зі своїм основним функціональним значенням, несе стилістичне.

Використання авторської пунктуації є дуже широким і різним, ми повинні орієнтуватися в індивідуальному використанні розділових знаків, оскільки нерідко пунктуація стає засобом виразності. Та треба пам'ятати, що в творі в відповідності з вимогами жанру авторську пунктуацію (в тому випадку, якщо вона дійсно суперечить сучасним нормам) небажано зберігати при цитуванні, розташування ж власних розділових знаків, які суперечать сучасним правилам, розглядається як помилка.

Робота над пунктуацією здійснюється вже на перших заняттях з мови: опрацьовуються уживання сполучників *і, та, але, а*, тире між підметом і присудком, розділові знаки між однорідними членами речення, розділові знаки при звертанні і прямій мові, діалозі, складне речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком (кома між частинами складного речення), тобто вивчають вступний курс з пунктуації. Цей етап закладає основу розуміння теоретичної зумовленості кожного розділового знака.

Важливим є знання і навички з пунктуації для розвитку зв'язного мовлення, що є невід'ємною ланкою роботи впродовж усього вивчення курсу української мови. Складання речень за опорними словами, перекази, твори та інші види робіт з розвитку мовлення не можна виконувати, не знаючи найбільш поширених правил уживання розділових знаків і не маючи навичок їх застосування. Для найкращого засвоєння треба систематично пов'язувати заняття з пунктуації з вивченням різних питань курсу сучасної української мови, проводити спостереження над ужитими розділовими знаками, пояснювати їх використання, виконувати вправи з пунктуації. Наприклад, з'ясовуючи правопис відмінкових закінчень іменників першої і другої відмін, звертаємо увагу на кличну форму, на роль її у реченні, закріплюємо вживання розділових знаків при звертанні, зміцнюємо навички виразного читання речень із звертанням.

Так, для узагальнення навчального матеріалу «Вставні слова, розділові знаки при них» було поставлено перед здобувачами завдання: користуючись схемою, скласти зв'язне висловлювання про вставні слова:

Вставні слова		
•	ставлення до джерела повідомлення	
•	ВС ≠ чл. реч.	
•	інтонація: пауза, швидше і тихіше	
[ВС, ...]	Безумовно, ...	ступінь упевненості

[..., ВС, ...]	..., мабуть, ...	ступінь
невпевненості		
[..., ВС, ...]	..., на радість, ...	почуття
[ВС, ...]	По-моєму, ...	джерело,
інформація		
[ВС, ..., ВС, ...]	По-перше, ..., по-друге, ...	порядок
думок		
[..., ВС, ...]	..., будь ласка, ...	ввічливість
[ВС, ...]	Уявіть собі, ...	привернення
уваги		

Такий вид роботи є надзвичайно ефективним, оскільки спрямований на розвиток не лише пунктуаційних, а й комунікативних умінь і навичок студентів.

На наступному занятті використовувався диктант-вікторину. З якої казки взято речення? Запишіть, поясніть розділові знаки 1) Ідуть брати та й думають: «Коли б на доброго хазяїна натрапити!» («Названий батько»); 2) Пан аж розсердився: «Як це? Я такий розумний, а вона мої загадки повідгадувала!» («Мудра дівчина»); 3) Оце вже і втретє моя правда! – сказав радісно дядько. («Про правду і кривду»). Такий вид роботи не лише формує пунктуаційні вміння, а й реалізовує міжпредметні зв'язки, соціокультурний компонент нового змісту навчання.

Доречно використовувався метод спостереження здобувачів над мовою. Наприклад, під час вивчення теми «Відокремлені другорядні члени речення» пропонується прочитати речення, записані у два стовпчики, зіставити їх, зробити висновок про особливості відокремлення другорядних членів:

Боєць обернувся. Він був Боєць обернувся, радісний, червоний,
радісний, червоний, утомлений утомлений.

Коли Македон придивився, Македон, придившись, пізнав
він пізнав Якова. Якова (А. Шиян).

Завдання, спрямовані на зіставлення мовних елементів, є надзвичайно ефективними. Усвідомлюючи значення речень, здобувачі аналізують їх, порівнюють, роблять висновки, а потім на основі зразків працюють над іншими вправами, запропонованими викладачем.

На закріплення теми «Відокремлені речення» доречно запропонувати здобувачам скласти алгоритм:

– Для того щоб визначити, у яких випадках відокремлюються означення, потрібно відповісти на такі питання:

1. Чи стоять вони перед пояснюваним словом, після якого вжито означення і чи виражені прикметником або дієприкметником означення?

↓ Так

Відокремлюємо комами або тире

↓ Ні

Розмірковуємо далі

2. Чи має означення, виражене прикметником або дієприкметником, при собі пояснювальні слова і чи стоїть воно після означуваного іменника?

↓ Так

Відокремлюємо комами

↓ Ні

Розмірковуємо далі

3. Чи має означення, виражене прикметником або дієприкметником, прикметниковим або дієприкметниковим зворотом, ужитим перед іменником, обставинний відтінок («будучи», «бувши») або чи відділене воно від іменника іншими частинами речення?

↓ Так

Відокремлюємо комами

↓ Ні

Розмірковуємо далі

4. Чи є означення, виражене прикметником і дієприкметником (із пояснювальними словами та без них), перед особовим займенником?

↓ Так

Відокремлюємо комами

↓ Ні

Не відокремлюємо

Такий вид роботи є особливо ефективним під час закріплення вивчених правил та у процесі формування пунктуаційних умінь і навичок.

Великою дидактичною проблемою є робота з пунктуаційними помилками, яка дає змогу бачити, наскільки ефективно засвоюються здобувачами пунктуаційні правила, що становить для них найбільші труднощі. Проте суть не стільки в кількості помилок, скільки у їх характері і причині. Тому помилки слід не лише виявляти і обмірковувати, але й «зважувати». Пунктуаційні помилки бувають чотирьох типів: 1) відсутність потрібних знаків; 2) зайві знаки; 3) вживання не того знака, який потрібний у даному випадку; 4) вживання знака в іншому, ніж потрібно, місці.

До першого типу помилок належать, наприклад, відсутність ком перед сполучником у складносурядному реченні, відсутність однієї або двох ком при ускладнюючих елементах – однорідних членах, відокремлених членах речення, звертання, вставних словах на межі предикативних частин складнопідрядного речення чи речення з різними типами зв'язку.

3-поміж помилок другого типу найчастіше трапляється кома перед сполучником *і*, або між однорідними присудками, дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами, двокрапка при однорідних членах речення без узагальнюючих слів, кома після поширених обставин, виражених

прийменниково-іменниковими сполученнями, відокремлення деяких прислівників і часток (*насамперед, навіть і т.д.*)

Найбільш типовими для третьої групи є вживання двокрапки замість тире і, навпаки, коми замість крапки з комою у безсполучниковому складному реченні, коми замість дужок або тире при вставних реченнях.

До четвертої групи можна віднести кому перед сполучником для виділення дієприслівникового звороту, залежного від другого з двох однорідних присудків (відповідно до паузи в усному мовленні); кому перед сполучним словом, що знаходиться в глибині підрядного речення (наприклад, *Учні уважно слухали ветерана, про бойові подвиги якого розповідала обласна газета*).

Причини пунктуаційних помилок бувають різні: незнання пунктуаційного правила, нерозуміння структури речення, відсутність опорних знань з морфології, безпідставне розширення сфери дії певного правила на інші або частково подібні явища (напр., *модальний характер деяких часток, що зближує їх зі вставними словами*), універсалізація окремих, іноді навіть не істотних ознак (напр., *перед сполучником підрядності або сполучним словом завжди ставиться кома*), звичайна неухважність. А для майбутнього вчителя завжди важливо знати, яка справжня причина помилки, і на основі цього спрямувати подальшу роботу.

У практиці роботи над пунктуаційними помилками вкоренилась традиція розглядати розділові знаки лише в межах речення, що допомагає осмислити синтаксичну основу пунктуації, але й звужує розуміння функцій пунктуації. Заслугує уваги і певна специфіка пунктуації суцільного тексту, в якому вона, крім інших, виконує і стилістичні функції. Прикладом є парцеляція – відокремлення в самостійну синтаксичну одиницю членів речення або підрядних речень для посилення їх емоційно-експресивного забарвлення. Таке оформлення речень у письмових роботах здобувачів нерідко класифікується як пунктуаційна або граматична помилка.

Аналіз лігвістичної, психологічної та методичної літератури дозволяє констатувати, що на сучасному етапі робота над удосконаленням пунктуаційних умінь і навичок здобувачів вищої освіти необхідна й важлива.

Із метою закріплення і застосування пунктуаційних правил практикуються різноманітні вправи, що спрямовані на розвиток у здобувачів умінь і навичок використання розділових знаків, на розуміння кожної з пунктограм і системи їх застосування в мовленні. Далі подано зразки вправ для майбутніх учителів початкових класів із коментарями.

Вправи на складання речень за опорними словами

Такий вид вправ розвиває у здобувачів мислення, уяву, розширює поняття про пунктуацію, допомагає закріпити матеріал.

Вправа 1. Складіть речення за опорними словами. Зверніть увагу на використання розділових знаків.

Він, ми; голубе мій; хлопче; бачив, але; тому що; зелений, синій; сказали вони.

Вправа 2. Складіть речення за опорними словами. Зверніть увагу на використання розділових знаків.

Мабуть; дерева, росли в саду; не знаючи; сонце, це; не лише я; пісня, сон.

Вправи на пунктуаційний розбір речення

Передбачає обґрунтування розділових знаків, ужитих в реченні або тексті. Здійснюється переважно в усній формі, охоплює одне чи декілька правил. Супроводжується виразним читанням і характеристикою інтонаційного оформлення речень.

Вправа 1. Зробіть пунктуаційний розбір речень. Визначте, для чого в реченні вжито розділовий знак, на основі якого правила його поставлено.

1. *Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину* (Причинна, 8). (кома між частинами складного речення, перед сполучником сурядності *а*)

2. *І квіткою, й калиною Цвісти над ним буду, Щоб не пекло чуже сонце, не топтали люди* (Думка, 10) (кома між однорідними членами речення; кома між частинами складного речення, перед сполучником підрядності *щоб*, кома між частинами складного речення)

3. *Кличе мати вечеряти, а дочка не чує* (Катерина, 17) (кома в складносурядному реченні перед сполучником *а*)

4. *Катерино, серце моє!* (Катерина, 18) (кома відокремлює звертання)

5. *Не вертайся, дитя моє, З далекого краю...* (Катерина, 20) (кома відокремлює звертання з обох боків)

6. *Реве, свище завірюха* (Катерина, 28) (кома між однорідними присудками)

7. *Несовита, заплакана Сердешна дитина* (Катерина, 30) (Кома між однорідними членами речення)

8. *Червоною гадюкою Несе альта вісти, Щоб летіли круки з поля Ляшків-панків їсти* (Тарасова ніч, 36). (кома між частинами складного речення перед підрядним сполучником *щоб*)

9. *Кого ти без мови, без слова навчила Очима, душею, серцем розмовлять* (Мар'яна-Черниця, 115) (коми між однорідними членами речення)

10. *Над землею летять літа, Дніпро висихає, Розсипаються могили, Високі могили – Твоя слава...* («Чигирине, Чигирине...», 176) (коми в складному безсполучниковому реченні з сурядним зв'язком; тире між підметом і присудком, вираженими іменниками у називному відмінку)

Вправа 2. Зробіть пунктуаційний розбір речень. Визначте, для чого в реченні вжито розділовий знак, на основі якого правила його поставлено.

1. *Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма* (Причинна, 3). (коми в складному безсполучниковому реченні з сурядним зв'язком)

2. *Ідуть дівчата в поле жати Та, знай, співають ідучи: Як провозжала сина мати, Як бивсь татарин уночі* (Причинна, 7). (кома відокремлює вставне слово *знай*; дві крапки в складнопідрядному реченні, друга частина пояснює слово в першій частині; кома між однорідними підрядними частинами складного речення).

3. *Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі - чужі люде, Роблять лихо з вами* (Катерина, 16). (кома відокремлює звертання; кома в складнопідрядному реченні обставини причини; тире між підметом і присудком: граматична основа виражена іменними частинами мови)

4. *Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять* (Катерина, 28). (коми між однорідними членами речення; Кома виділяє порівняльний зворот, уведений словом *мов*).

5. *Засміються злії люде малій сиротині; Вилле сльози на могилу – Серденько спочине* (Катерина, 32). (крапка з комою між частинами складного безсполучникового речення, друга частина містить інший розділовий знак; тире в складнопідрядному реченні: перша частина виражає умову, друга – наслідок)

6. *Грає кобзар, виспіває, Вимовля словами, Як москалі, орда, ляхи Бились з козаками; Як збиралась громадонька в неділеньку вранці; Як ховали козаченька В зеленім байраці* (Тарасова ніч, 34). (крапка з комою між поширеними однорідними підрядними частинами складного речення; кома між однорідними присудками; кома в складнопідрядному реченні перед сполучником *як*).

7. *Рости, рости, подивися За синє море: По тім боці – моя доля, По сім боці – горе* (Тополя, 46). (коми між однорідними присудками; дві крапки в складному безсполучниковому реченні: друга частина пояснює першу; тире на місці пропущеного слова – зв'язки)

8. *Подивися, тополенько, Як нема - заплачеш До схід сонця ранісінько, Щоб ніхто не бачив* (Тополя, 47). (коми виділяють звертання; кома зв'язувальному складнопідрядному реченні; тире між частинами складного

речення: перша частина виражає умову, друга наслідок; кома між частинами складнопідрядного речення обставини умови)

9. *Били, а не вчили* (Гайдамаки, 56). (кома в складносурядному реченні перед сполучником *а*)

10. *Поплакав сердега, утер рукавом* (Гайдамаки, 68). (кома між однорідними присудками)

Вправи на пунктуаційне оформлення текстів

У тексті пропущено всі розділові знаки або знаки на якесь правило. Під час виконання у студентів виробляється пунктуаційна зіркість. Цей вид роботи вимагає від здобувачів високого рівня самостійності, застосовується для закріплення відпрацьованих правил.

Вправа 1. Поставте в речення пропущені розділові знаки. Сформуйте правила їх вживання.

1. *А тим часом місяць пливе оглядать / І небо(,) і зорі (,) і землю(,) і море / Та глянуть на люде, що вони моторяють, / Щоб богові вранці про те розказати* (Гайдамаки, 81).

2. *Іде сумний(,)/ невеселий, ледве несуть ноги* (Треті півні, 83).

3. *Ні каліка(,) ані старий(,) / Ні мала дитина не остались, - не вблагали / Лихої години* (Бенкет у Лисянці, 92).

4. *Поцілував(,) перехрестив(,) / Покрив, засипає...* (Т.Ш., Гонта в Умані, 108)

5. *Вітер в гаї нагинає / Лозу і топлю, / Лама дуба (,) котить полем / Перекотиполе* (Мар'яна - Черниця, 115).

(1 – кома між однорідними членами речення, об'єднаних повторювальним сполучником *і*; 2 – кома між однорідними означеннями; 3- кома між однорідними підметами; 4 – кома між однорідними присудками; 5 – кома між однорідними присудками)

Вправа 2.

1. *Знать (,) добре спить, що не чує (,)/ Як кує зозуля, / Що не лічить, чи довго жить...* (Причинна, 6)

2. *Очі плачуть (,) чорні брови / Од вітру линяють* (Думка, 12).

3. *Кохайтесь чорнобриві, / та не з москалями (,)/ Бо москалі (-) чужі люде, / Роблять лихо з вами* (Катерина, 16).

4. *Як ягодку, як пташечку (,) / кохала, росила / На лишенько...* (Катерина, 20)

(1 – кома в складному безсполучниковому реченні з підрядним зв'язувальним зв'язком, кома в між частинами складного речення з підрядним

з'ясувальним зв'язком; 2 – кома в складному безсполучниковому реченні з сурядним зв'язком; 3 – кома між частинами складного речення з підрядним зв'язком обставини причини, тире між підметом і присудком; 4– кома в складносурядному реченні обставини способу дії).

Вправи на добір прикладів

Приклади добираються на певне пунктуаційне правило Ця вправа сприяє формуванню уміння розпізнавати конструкції, до складу яких входять потрібні орфограми, не змішувати їх з конструкціями інших типів, з іншими орфограмами.

Вправа 1. Установіть відповідність між прикладом та правилом уживання розділового знака:

1) *Не проклену тебе, доле, А буду ховатись За валами. Людей за те, щоб нас знали Та нас шанували (А нумо знову віршувати, 344).*

2) *Опинилось в пустині, в неволі (А нумо знову віршувати, 344).*

3) *Як же тебе не проклинають, Лукавая доле? Не проклену тебе, доле, А буду ховатись За валами (А нумо знову віршувати, 344).*

А) кома між однорідними членами речення;

Б) кома між частинами складного речення, з'єднаними сполучниками *а, щоб*;

В) кома для виділення звертання.

(1 – Б, 2 – А, 3 – В)

Вправа 2. Установіть відповідність між прикладом та правилом уживання розділового знака:

А) *Добре, мамо, Що ти заранне спать лягла, А то б ти бога прокляла За мій талант (І виріс я на чужині, 382).*

Б) *Аж страх погано У тім хорошому селі: Чорніше чорної землі Блукають люди; повсихали Сади зелені, погнили Біленькі хати, повалялись, Стави бур'яном поросли (І виріс я на чужині, 382).*

В) *У ярмах лицарські сини, Жидам, братам своїм хорошим, Остатні продають штани... (І виріс я на чужині, 382).*

1) кома для відокремлення в складнопідрядному реченні підрядних речень, уведених сполучниками або сполучними словами;

2) двокрапка між двома реченнями, що входять до безсполучникового складного речення, якщо перша частина розкриває зміст першого або окреме слово;

3) кома для відокремлення прикладок.

(А – 1, Б- 2, В – 3)

Складання власних прикладів

Ця робота проводиться за аналогією з проаналізованими, для ілюстрування пунктуаційних правил. Це завдання важке, але необхідне: наведення готових прикладів не гарантує дотримання правил пунктуації у власному писемному мовленні.

Конструктивні вправи

До цього виду вправ входять перестановка окремих компонентів речення, заміна однієї конструкції іншою, вставка певних елементів висловлювання (звертань, вставних слів, узагальнюючих слів при однорідних членах речення). Такі вправи максимально наближають майбутніх учителів початкової школи до застосування розділових знаків в умовах самостійного створення і вдосконалення тексту.

Вправа 1. Замініть пряму мову непрямою. Поясніть вживання розділових знаків перед і після слів автора.

1) *«Чи всі ви туту? – кличе мати. – Ходім шукати вечерять. Пограємось, погуляємо та пісеньку заспіваємо.»* (Причинна, 5)

2) *Обіззався Тарас Трясило Гіркими сльозами: «Бідна моя Україно, Стоптана ляхами»* (Тарасрва ніч, 35)

3) *«Нічого робить», - не сказали б на сміх.* (Думи мої, думи мої..., 38)

4) *Ніхто того не побачить, Ніхто не питає: «Де була, що робила?»* (Тополя, 44)

5) *Кругом хлопці навприсідки, А він вимовляє: «Нехай буде отакечки! Сидить діти у запічку, А я журби та до шинку...»* (Тарасова ніч, 37)

Вправа 2. Замініть пряму мову непрямою. Поясніть вживання розділових знаків при прямій мові і інші випадки вживання пунктуації.

1) *«Отут з муштри виглядала, Отут розмовляла, А там ... а там... сину, сину!» – Тай не доказала* (Катерина, 19)

2) *«Іди, доню, - каже мати, - Не вік дівовати. Він багатий, одинокий – будеш панувати»* (Тополя, 44)

3) *Нема Січі; очерети У Дніпра питають : «Де то наші діти ділись, Де вони гуляють?»* (До Основ'яненка, 48)

4) *Отака їх мова : «Було колись – минулося, Не вернеться знову»* (Н.Маркевичу, 52)

5) *Послухаю, пожурюся, У старих питаю: «Чого батьки, сумуєте?»* (Гайдамаки, 57)

Вправи на запис вивченого напам'ять

Ця вправа допускається лише тоді, коли є впевненість, що здобувачі розуміють пунктуацію тексту і, отже, не будуть намагатися механічно запам'ятати розділові знаки.

Завдання. Прочитайте речення, вивчіть їх і відтворіть у письмовому вигляді. Зверніть увагу на точне відтворення пунктуації.

1. *Отак, сидя в кінці стола, Міркую, гадаю: Кого просить? Хто поведе? Надворі світає; Погас місяць, горить сонце (Т.Ш., Гайдамаки, 58).*

2. *Добра хотів, як дітям мати, А може й ще чогось хотів (Гайдамаки, 60).*

3. *Щовечора сходились, І мати не знала, Де Мар'яна до півночі І з ким розмовляє (Мар'яна -Черниця, 118).*

4. *А надто той рибалонька, Жвавий, кучерявий, Мліє, в'яне, як зостріне Гануссю чорняву (Утоплена, 126).*

5. *Найшла відьму, І трути достала, І трутою до схід сонця Дочку напувала (Утоплена, 127).*

6. *Пливуть собі, співаючи, Море вітер чує; Попереду Гамалія Байдаком керує (Гамалія, 158).*

Диктанти

Для пояснення пунктограм використовуються попереджувальний, коментований, пояснювальний диктанти. Попереджувальний диктант доцільний після ознайомлення з пунктуаційним правилом із метою переносу зробленого узагальнення на інші речення аналогічної структури, коментований і попереджувальний – на подальших стадіях формування пунктуаційної навички.

Засвоєнню пунктуації може бути підпорядкований творчий диктант – на доповнення (диктується частина речення, студенти доповнюють, застосовуючи потрібні розділові знаки), на вставку (диктується структурно завершене речення, в яке треба ввести певний елемент), на перебудову (диктується речення, в якому перестановки зумовлюють застосування розділових знаків або заміну наявних знаків іншими).

Вправа 1. Доповніть складне речення, використовуючи тире.

1. *Людська творчість – (це найбільша мука, найбільша радість на планеті нашій) (М. Рильський).*

2. *Праця – (то єдина служба людям, народові, ідеалам) (Д. Павличко).*

3. *Яке то щастя – (свій народ у світлі бачити) (Д. Павличко).*

4. *Добробут народний та воля – (то наша найперша засада) (П. Грабовський).*

5. *Жить – (сльози лить) (Л. Українка).*

6. *Жито, пшениця, овес – (Усе разом поспіло й посохло) (І. Нечуй-Левицький).*
7. *Прийде вечір – (усі вулиці в селі аж гудуть піснями) (С. Васильченко).*
8. *Поглянув я на ягнята – (Не мої ягнята!) (Т. Шевченко).*
9. *Хаос і впевненість, стихія і сила – (всі вони зчепились так, наче хотіли розірвати один одного чи злитися водно) (В. Шевчук).*
10. *Усе навпіл – (і труд, і піт, любов і дні гарячі) (Д. Луценко).*
11. *Час твій прийде з долею битися – (сон пропаде) (Л. Українка).*
12. *Заміж вийти – (не дощову не дощову погоду пересидіти) (Нар. творчість).*

Вправа 2. Запишіть речення. Уведіть у речення відокремлену обставину.

1. *Він інколи, (дивлячись в вікно), згадував їх прогулянки весняним садом.*
2. *(Читаючи лист), по її щоках котились сльози.*
3. *(Знітившись), я стаю на поріг.*
4. *Молодець ніби не чує, але, (потоптавши на кризі), сходить на берег.*
5. *Дівчина, (стрепенувшись), підняла голову.*
6. *Юнак уявляв собі цей рай, (дивлячись на її картину).*
7. *(Озираючись навкруги), вони міцно і водночас ніжно обнялись.*
8. *Вона сиділа, (похнюпивши голову і задумавшись).*
9. *Собака зробився невеселий і, (покрутившись), знехотя потюпав геть.*
10. *Вона, (побачивши мене), почала дивитись з-під лоба.*

Вправа 3. Перебудуйте речення. Зверніть увагу на пунктуацію.

1. *Давид, святий пророк і цар, Не дуже був благочестивий (Т.Ш., 353) – Святий пророк і цар Давид не дуже був благочестивий.*

Вправи спрямовані на колективну роботу

Викладач на дошці записує речення, здобувачі вищої освіти пояснюють пунктуацію. Вони працюють групою, чути інших і візуально бачити правила використання розділових знаків.

Вправа. Поясніть у реченні розділові знаки й знайдіть авторські. Замініть авторську пунктуацію на відповідну сучасним нормам. (Приклади написані на дошці)

- 1) *На розпутьті кобзар сидить Та на кобзі грає; Кругом хлопці та дівчата – Як мак процвітає (Тарасова ніч, 44).*

(крапка з комою між частинами складного безсполучникового речення, які віддаленні за змістом; авторське – тире, на місці коми, яка використовується для виділення порівняльних зворотів, що вводяться словами як, мов, наче, ніби)

2) *А в мене діти не кричать, І жінка не лає, Тихо, як у раї, Усюди божжа благодать – І в серці і в хаті (Холодний яр, 273).*

(коми між частина складного безсполучникового речення, кома виділяє порівняльний зворот; авторське – тире після узагальнюючого слова на місці двох крапок)

Вправи на роботу з картками в парах

Здобувачі розвивають самостійне мислення і вчаться працювати в парі.

Вправа 1. Знайдіть авторське використання розділового знаку. Поясніть, яке правило порушив автор.

Картка 1.

– *В Україну ідіть, діти, В нашу Україну, Попідтинню сиротами, А я – тут загину (Думи, 40).*

– *Засни, моє серце, навіки засни, Невкрите, розбите – а люд навісний Нехай скаженіє(Чого мені тяжко, чого мені нудно..., 202).*

Картка 2.

– *Та ти добре натворила: Так кацапів закрепила У німецькі кайдани – Хоч лягай та й засни (Сичі, 379).*

– *Бачиш, як лежить – Неначе сповита (Буває в неволі іноді згадаю, 463).*

Картка 3.

– *Без милого батько, мати – Як чужії люде (Тополя, 44).*

– *І цар сказав, щоб на вечерю Раби - рабиню привели, Таки Вірсавію (Царі, 353).*

Картка 4.

– *Взяла відра та побігла - Ніби за водою До криниці (Невольник, 524).*

– *А там – під лавою в шиночку Сховаєтесь у холодочку (Дурні та гордії ми люде, 543).*

Картка 5.

– *Та знемігся неборака – Хоч продавай хату Та йди в найми (сичі. 379).*

– *Помагало – Ласкове дівоче Щире слово... (Мар'яна-Черниця, 119)*

Картка 6.

– *Не снилося. Вернулося. Знову – забіліла Зима біла (Сліпий, 224).*

– *...а онде під тином Опухла дитина – голоднеє А мати пшеницю на панщині жне.(Сон (У всякого своя доля...), 189)*

Картка 7.

– *Було колись – панували, Та біль не будем! (Тарасрва ніч, 34)*

– *А як ми бились, умирали, За що ми голови складали –в оці могили (Буває іноді в неволі згадаю, 465).*

Групові вправи

Ефективною є робота в групах. Група ділиться на чотири-п'ять підгруп, кожна з яких отримує картку з реченнями, завдання одне для всіх.

Вправа 1. Поставте нормативні розділові знаки на місці трьох крапок.

Група 1.

Живе...умирає...одно одцвіло, А друге зав'яло, навіки зав'яло... (Чигирине, Чигирине..., 178).

(коми між частинами складного безсполучникового речення)

Тільки дайте Свої сині гори Останії... бо вже взяли І поле, і море (Кавказ, 265).

(кома між частинами складнопідрядного речення, поєднаних сполучником бо)

Група 2.

Отamani на вороних Перед бунчуками Вигривають... а пороги Меж очеретами ревуть, стогнуть, розсердились, Щось страшне співають (Гайдамаки, 56).

(кома між частинами складносурядного речення, поєднаних сполучником а)

Ти не скажеш...ось хто скаже, Що я його мати! (Катерина, 22)

(тире між частинами складнопідрядного речення, перша частина якого виражає умову, друга – наслідок)

Група 3.

В гаю все покотом лежало – Пляшки і гості, де що впало, там і осталося (Кавказ, 266).

(тире перед узагальнюючим словом)

А тим часом Запорозьку зброю Виніс батько із комори, Розглядає, мріє, Приміряє... ніби знову старий молодіє(Сліпий, 221).

(кома, яка відокремлює порівняльний зворот, введений словом ніби)

Група 4.

Кохалась мати сином, Як квіткою в гаї, Кохалась... а тим часом Батько помирає (Сова, 180).

А там снопи... а там скирти, А там ... у палатах Сидить наш сирота, Мов у своїй хаті (Сліпий, 216).

(кома між частинами складносурядного речення, поєднаних повторювальним сполучником а)

Написання творів

Теми творів можна підбирати так, щоб у них потрібні були компоненти, які вимагають пунктуаційного оформлення, а також ускладнюються граматичними завданнями – вимогою ввести в текст однорідні члени речення, вставні слова, пряму мову.

Завдання. Напишіть твір на тему: «Шкільна майстерня», «Лист до друга з іншого міста», «Кого можна назвати справжнім другом», «Щастя – це...», «Щасливий момент мого життя», «Чарівність пір року в нашій країні», «Як би я був президентом» тощо.

Для узагальнення знань із синтаксису взагалі та перевірки рівня пунктуаційної вправності студентів, пропонуємо їм пройти тест на знання індивідуально-авторської пунктуації в художніх текстах.

Тести

І. Вибрати правильну відповідь:

Визначити речення, в якому правильно розставлені розділові знаки:

1: а) *З дверей виткнулося спершу відро, до половини наповнене водою, далі русява голівка дівчинки, нахилена набік до відра, а далі права рука піднята трохи догори* (М. Коцюбинський);

б) *Десь далеко на морі, оповитому темрявою світив вогниками пароплав* (М. Трублаїні);

в) *За щедрівку газда виносив пригорщу вівса, намоченого у воді, і висипав його хлопцям у торбу* (М. Коцюбинський);

г) *Ти співав, я, мовчазна сиділа* (Леся Українка).

2: а) *Я, глибоко тамуючи в серці всі сторонні переживання, з побожністю до баченого пильно розглядав далекий обрій* (Ю. Збанацький);

б) *Тужливо, подивившись у небо, лелека від криниці повертається назад, у бічну вуличку* (Є. Гуцало);

в) *Він ясно одчув у собі, ніби від сну пробудившись одчув творця, художника* (С. Васильченко);

г) *Нічим ми так не согришили на світі, як язиком осуджуючи один одного* (Г.Квітка-Основ'яненко).

3: а) *Льон це одна з найкращих культурних рослин* (О. Воропай);

б) *Один із віршів видався мені найбільш вдалим;*

в) *Навіть у найбільшу спеку вода в криниці залишається холодною;*

г) *Де керівник – гарний, там робітних справний* (Нар.тв.).

4: а) *Сама собою річка ця тече, маленька річечка, вузенька як долоня* (М. Вінграновський);

б) *Сторожка стоїть під самісінькою горою серед грушевого та черемхового цвіту як вулик* (Г. Тютюнник);

в) *Притулиться стара ненька до дуба, мов до синочка, сльозу пустить* (О. Паламарчук);

г) *Край берега, у затишку прив'язані човни* (Л. Глібов).

5: а) *Настане день, настане час, і розіллється знов медами земля, що освятив Тарас своїми муками-ділами* (М. Рильський);

б) *Виявляється коли їм скрута птахи просто горнутья до людини, вони зовсім довіряють їй* (О. Гончар);

в) *Я краще люблю подорожувати підводою, а коли дорожиш свободою, топай брате, як Скворода але то вже твоя біда* (І. Драч);

г) *Дай мені Вітчизно та для пісні сили щоб тебе в цій пісні, славить і любить* (В.Сосюра).

6. На письмі вигуки виділяються:

а) комами або знаком оклику;

б) тире;

в) комами й тире одночасно;

г) тире й знаком оклику.

II. 1. Переписати, правильно розставляючи розділові знаки:

Тато каже до мене Вмивайся Михайлику та й поїдемо жати Я зараз А де ж дід Корній Він уже мабуть перший сніп зв'язав Чого ж ви мене раніше не збудили Жалів дитино, бо хто тебе потім пожаліє у світі (М. Стельмах)

2. Скласти речення:

а) [... , (що) , ...] .; б) [...], однак [...] .; в) [...], ^{чому?} (тому що ...).;

г) Уз. сл: ○ ○ ○ .; г) — — = ~ — , — і — .; д) “П!” – а.

2. Скласти і записати діалог «Чи має народна пісня майбутнє?»

III. 1. Перебудувати речення, замінивши пряму мову непрямою:

а) *Я подумав тоді: «Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя»* (Гр. Тютюнник). б) *«Мамо! – питається Юра. – А чому хмарка пливе не по небу, а зовсім по воді?»*(Ю. Смолич).

Здобувачам, крім того, було запропоновано написати диктант:

Мандрівний філософ

Друга половина вісімнадцятого століття принесла Україні немало трагічного: запровадження кріпацтва, гоніння української культури й мови. Народ втрачав рештки своєї державності, переходив у невільницький стан, і в цю гірку добу Григорій Сковорода вважав за обов'язок бути серед людей, несучи їм розраду, яку може дати тільки слово. З Біблією й сопілкою в торбині він мандрував селами й містечками. Зупинявся в поміщицьких будинках, навчав дворянських дітей, а тоді вирушав навчати селян. Основою його вчення була віра у всемогутність людського розуму і неминучість торжества справедливості. Філософ вважав, що ідеальне суспільство можна створити за допомогою освіти.

Йому, хлопцеві з полтавського села, вихідцю із заможної козацької сім'ї, розчинилися двері Київської академії. Узнявши постриг, він міг досягти найвищих чинів і посад, але визнав за краще виїхати за кордон церковним служкою, і манила його туди жага знання. Та палко люблячи природу України, її мову, людей, він не міг лишити рідної землі.

«Світ ловив мене, та не спіймав», – такий напис заповідав зробити на своєму надгробкові Григорій Сковорода (За А. Денисенком, 158 сл.) [51, с. 171].

Після диктанту студенти мають виконати пунктуаційний розбір другого речення з першого абзаца, третього речення з другого абзаца і першого речення з третього абзаца.

Висновки. Отже, вивчення правил пунктуації, розвиток умінь і навичок повинне здійснюватися протягом усього курсу української мови. Для цього використовуються такі види роботи як вправи на пунктуаційний розбір речення, на пунктуаційне оформлення текстів, на добір прикладів, на запис вивченого напам'ять, а також конструктивні вправи, вправи спрямовані на колективну роботу, на роботу з картками в парах, в групах. Важливими є диктанти і написання творів. Кожна з вправ виконують певну функцію, яка допомагає запам'ятати правила, систематизувати використання розділових знаків, бачити помилки і розвивати вміння застосовувати свої знання в власному писемному мовленні.

Формування у здобувачів пунктуаційних умінь має відбуватися поетапно. До системи роботи на кожному етапі має входити вивчення теоретичного синтаксично-пунктуаційного матеріалу та його закріплення, застосування знань у стандартних ситуаціях, формування вмінь використовувати розділові знаки у змінених, нестандартних умовах, власних висловлюваннях; контроль і корекція знань, умінь та навичок.

Необхідною умовою формування пунктуаційних умінь і навичок є свідоме засвоєння правил, визначення пунктограм за властивими їм ознаками, синтаксично-пунктуаційний аналіз, послідовне виконання пунктуаційних операцій, зумовлених вибором нормативних написань, комплексне використання різновидової навчальної роботи, спрямованої на практичне застосування пунктуаційних знань у різних ситуаціях писемного мовлення. Запропонована система вправ дозволяє стверджувати: успішне формування пунктуаційних умінь і навичок можливе, якщо у здобувачів міцна база теоретичних знань, на заняттях оптимально поєднуються системно-мовний, комунікативно-діяльнісний, функціональний, текстоцентричний, проблемний підходи до вивчення пунктуаційного матеріалу, застосовуються інформаційні технології та інноваційні методи і т. ін. Розроблена система вправ здатна істотно поліпшити пунктуаційну вправність здобувачів, якщо навчання їх здійснювати на основі цілеспрямованої реалізації принципу вивчення пунктуації не лише на синтаксичній основі, а й прикладі авторських текстів і шляхом структурування цілісного процесу навчання правопису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищих навч. закладів. Київ: Вища школа, 2005. 270 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1975 - 1983.
3. Валгина Н. С. Про українську пунктуацію. Навчальний посібник. К.: Вища школа, 2012. 95 с.
4. Григорян Л. Т. Навчання пунктуації в середній школі. К. Вища школа, 1992. 120 с.
5. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. 222 с.
6. Захлюпна Н. Л., Кочан І. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 250 с.
7. Історія української мови: Синтаксис. К., 1983. 153 с.
8. Караман С. О. Українська мова: Усний і письмовий (диктант) екзамени. Поглиблений етап вивчення. К.: Наукова думка, 1998. 272 с.
9. Пентелюк М. І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / Кол. авторів за ред. М.І. Пентелюк. – К.: Ленвіт, 2004. – 400 с.
10. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: практикум. К. Вища школа, 1990. 160 с.
11. Філінюк В. А. Авторська пунктуація як стилістична ознака ідіостилю Емми Андіївської. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Філол. науки.* Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 14, Т. 2. С. 248 – 254.
12. Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник. К.: Вища школа, 1996. 258 с.
13. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 406 с.